

Mpaka kati ya Uganga na Uchawi: Uchunguzi kutoka Riwaya za Kiethnografia za Kiswahili

Lameck Mpalanzi

Ikisiri

Uganga na uchawi ni kani za kiontolojia zilizojadiliwa na wataalamu wengi. Hata hivyo, baadhi ya wataalamu hao hawaoneshi mpaka wa kitaaluma kati ya uchawi na uganga, na nguvu nyingine za kimiujiza zenye athari. Pamoja na ukweli kuwa dhana hizi huenda sambamba katika mijadala mingi, uchunguzi wetu umebaini kuwa ipo haja ya kuzijazidili kipwekepweke kutokana na miujiza, mafumbo na sihiri zilizofumbatwa katika kila dhana. Hivyo, makala haya yanajenga hoja kuwa upo mpaka bayana kati ya mganga na mchawi kwa kuzingatia utendaji, dhima, viwango vya nguvu-hai, miiko wa fani hizo, nafasi ya ufantasia na uainishaji wa makundi ya fani hizo. Aidha, mifano kutoka riwaya za kiethnografia za Kiswahili zinabainisha kuwa uganga na uchawi ni fani zenye athari hasi na chanya kulingana na lengo, matumizi na ufungamani wake na jamii teule. Licha ya kuonesha mpaka wa fani hizi, zipo changamoto zinazonasibishwa na fani hizi. Changamoto hizi zinahusu vifo, masuala ya uzazi na magonjwa. Pia, fani hizi zinakabiliwa na umaskini, husuda, usaliti na kulipizana visasi. Vilevile, baadhi ya waganga na wachawi hujikuta wanyonge kisaikolojia na kukosa uhuru kwani wanawindwa na serikali za miji na vijiji.

1.0 Utangulizi

Kwa miongo kadhaa, fani za uganga na uchawi zimekuwa zikitumika kwa kuingiliana, dhana moja ikitumika mahala pa dhana nyingine (taz. Kenyatta, 1966; Saffari, 1993; Sengo, 1995; Jangu, 2012). Mathalani, Kenyatta (khj) anafafanua kuwa katika jamii ya Gikuyu, mara nyingi masuala ya uganga, uchawi na hata ibada huenda pamoja, na wakati mwingine ni vigumu kutenganishwa. Aidha, Saffari (khj) anasema uchawi ni ufundi wa kutumia mitishamba, vitabu maalumu vya uganga na mbinu nyingine ili kuleta athari kwa viumbe. Naye Sengo (khj) anaeleza kuwa uchawi ni uganga wa kuopoa, kupoza marogo, kuzindika, kukaga, kufunga ama kuzingua mwili, mji au mali. Sengo (khj) anazidi kufafanua kuwa dhana hizi zina mkanganyiko kwa kuwa hata wazee wa Kiswahili walipoulizwa, maelezo ya uchawi huyaita uganga na maelezo ya uganga huyaita uchawi. Sanjari na maelezo haya, Jangu (2012) anaona kuwa kundi la waganga-walozzi linalobainika katika jamii ya Kisukuma na maeneo yanayowazunguka linaifanya fani ya uganga na uchawi kuwa changamani. Hivyo, fasili hizi zikichunguzwa hazioneshi mpaka bayana wa fani ya uchawi na uganga. Katika kazi hizo, fani za uganga na uchawi zinaonekana kuwa linganifu kwa kuwa fani zote hutumika kuathiri viumbe.

Lengo la makala haya ni kuchunguza na kubainisha mpaka wa fani ya uganga na uchawi. Makala imedhamiria kumsaidia msomaji kulinganua fani hizi kwa kuzingatia vigezo mahususi. Katika kufikia malengo haya, makala inatumia data kutoka riwaya za kiethnografia za Kiswahili. Riwaya zilizoteuliwa katika utafiti huu ni *Kurwa na Doto* (Farsy, 1960); *Mirathi ya Hatari* (Mung'ong'o, 1977) na *Bwana Myombekere na Bibi Bugonoka: Ntulanalwo na Bulihwali* (Kitereza, 1980). Riwaya hizi zimeteuliwa kwa kuwa zimefungamana na masuala ya kiutamaduni ambapo uganga na uchawi ni malighafi zake.

1.1 Muhtasari wa Riwaya Teule

Kama tulivyosema katika kipengele 1.0, uteuzi wa riwaya ulizingatia ufungamanifu katika masuala ya kiutamaduni. Kwa mfano, *Kurwa na Doto* (Farsy, 1960) ni riwaya inayosawiri maisha ya watu wa Unguja kabla ya mwaka 1960. Riwaya hii inahusu watoto pacha wanaobeba matukio yanayohifadhi na kuhuisha utamaduni wa Kiafrika, mila na ada za watu wa Unguja. Wasichana hawa wanazaliwa na kufanyiwa ada zote muhimu. Hatimaye, wanapelekwa chuoni kusoma Kurani, dini na mafunzo mengine ya maisha. Maisha yanawasukuma mbele kukamilisha ada za kijamii kama ndoa, uganga, mapepo, majini na matambiko. Kwa upande mwingine, *Mirathi ya Hatari* (Mung'ong'o, 1977) ni riwaya inayoelezea matukio ya kutisha yanayotuingiza katika ulimwengu wa uchawi, uganga na mazingaombwe katika kijiji cha Kitelevadzi

huko Njombe. Gusto, kijana mdogo wa shule, anarithishwa uchawi, tunguri, mali na madaraka mengine kutoka kwa baba yake Mzee Kazembe. Urithi huu unamtoa Gusto katika ulimwengu wa kawaida na kumwingiza katika ulimwengu wa wachawi. Kadhalika, *Bwana Myombekere na Bibi Bugonoka na Ntulanalwo na Bulihwali* (kuanzia sasa *Bwana Myombekere na Bibi Bugonoka*) (Kitereza, 1980) ni riwaya ya kiethnografia inayoeleza maisha ya Wakerewe kabla ya majilio ya wageni. Riwaya hii imegawanyika katika juzuu mbili. Juzuu ya kwanza inahusu maisha ya Myombekere na mke wake Bugonoka wakifanya jitihada ya kutafuta uzazi. Jitihada za kupata watoto zinaendelea na hatimaye Bugonoka anapata ujauzito kwa msaada wa waganga. Juzuu ya pili inaanzia kuzaliwa kwa Ntulanalwo, mtoto wa kiume ambaye anaishi kwa msaada wa madawa ya kijadi. Baadaye, wanafanikiwa kupata mtoto wa kike Bulihwali, ambaye naye anahitaji uangalizi mwingi ili aishi. Sehemu kubwa ya juzuu ya pili inahusu maisha ya Ntulanalwo na Bulihwali, vifo vya wazazi wao, namna Ntulanalwo alivyooa, kuolewa kwa Bulihwali, na hatimaye kupata watoto na wajukuu na mafanikio yao (taz. Mulokozi, 1990). Mwisho, wanaoneshwa kufariki katika umri mkubwa sana.

2.0 Mpaka kati ya Uganga na Uchawi

Pamoja na mwingiliano wake kiontolojia, makala haya yanatetea hoja kwamba upo mpaka bayana kati ya fani hizi mbili. Mpaka wa fani hizi unajipambanua katika utendaji, dhima, viwango vya nguvu-hai, miiko, nafasi ya ufantasia na uainishaji wa fani hizo.

2.1 Tofauti za Kiutendaji za Mganga na Mchawi

Utendaji ni uti wa mgongo wa kazi za fasihi. Katika utendaji huo, mganga hupandisha pepo ili kujiunganisha na mizimu, majini au nguvu nyingine. Katika kudhihirisha ufundi, mganga anaweza kughani au kutamba nyimbo kwa namna ya kutisha kama mtu aliyepagawa. Kwa kuzingatia kaida, mganga hutumia maleba maalumu yenye rangi nyekundu, nyeupe na nyeusi. Rangi hizi huwa na dhima maalumu kiontolojia. Maleba haya huenda sambamba na matumizi ya manyoya, pembe, njuga, vibuyu, tunguri, hirizi, usinga na mgwisho (taz. Mesaki, 1993; Wa Mutiso, 2012). Kadhalika, utendaji wa uganga hukamilishwa kwa utoaji dawa za kuchua, kuoga, kukanda, kufukiza au kumruka mgonjwa.

Ili kujenga uaminifu, utu na maadili baina ya mganga na mteja, shughuli za uganga hufanyika mchana, na aghalabu huendelea usiku. Katika utendaji wao, waganga hushughulikia huduma mbalimbali. Uchunguzi unaonesha kuwa waganga hushauri na kutibu masuala ya uzazi, nguvu za kiume, ugumba, kumrudisha mke au mume, kuongeza mapenzi katika ndoa, mafanikio katika

siasa, biashara na mafanikio katika masomo. Waganga wa jadi wana nguvu za kuzuia mauaji ya albino, uchunaji wa ngozi, uhalifu na uonezi. Zipa taarifa kuwa waganga huzindika vifaa milangoni, kazini, shambani na hata sehemu za biashara ili kusaidia uzalishaji mali. Katika baadhi ya nyumba waganga husimika nguzo “*urumambo*” uwanjani, ama huweka vyungu juu ya paa au darini kama ishara ya ulinzi wa nyumba. Kadhalika, katika baadhi ya kaya unaweza kuwaona watoto wamevalishwa hirizi kama kinga na ulinzi wa watoto katika kaya hizo.

Katika jamii za Kiafrika, njia panda huwa ni mandhari ya kipekee inayotumiwa na waganga katika kukamilisha utendaji wao. Kwa kawaida, njia panda ni njia pacha tatu au zaidi ambazo hutumiwa na waganga kutibu au kumwaga dawa zenye kuathiri maisha ya mwanadamu. Kifalsafa, waganga wa jadi hutumia mandhari ya njia panda kutibu wagonjwa kwa imani kwamba katika njia panda kuna mgawanyiko na makutano ya watu. Njia panda hutumiwa kama mbinu ya kutawanya na hata kuondosha kabisa ugonjwa kutoka kwa mtu mmoja kwenda kwa wengine. Kwa mfano, katika riwaya ya *Bwana Myombekere na Bibi Bugonoka*, mganga (*Omufumu*) anatumia njia panda kumtibu Bugonoka ugonjwa wa *amatera*, ugonjwa ambao ni hatari kwa watoto. Mganga huyu anadai tiba yake huwa ni kwenda kuoga njia panda saa mbili usiku wakati kuna giza jingi na siku ya tatu yake alfajiri kabla ya ndege hawajaanza kuimba. Hapo mgonjwa ataogeshwa na mwanamke kizee sana aliyekwisha funga kwenda mwezini au binti ambaye hajavunja ungo. Mwandishi anasema:

... Bugonoka akavua vazi lake akachutama katikati ya njia panda, hapo ndipo Weroba (mke wa Kibuguma) akaanza kutoa dawa katika chungu, akamuosha tangu kichwani mpaka penye vidole vikubwa vya mguu wake, akamueneza mwili wake wote fyu; alipokwisha kumuosha sawa sawa, ndipo akamwambia ashike vazi lake avae upesi. Ndipo mwanamke wa Kibuguma akatwaa chungu cha dawa, akaimwaga dawa yote iliyobaki ndani yake palepale katikati ya njia panda akachukua chungu chake... (uk.154).

Pamoja na utoaji huu wa dawa, njia panda hutumiwa na waganga katika kuongoza tambiko la jamii. Tambiko hilo hukamilishwa kwa utoaji sadaka ya wanyama, ndege, vyakula ili kuondoa mikosi na laana. Kwa kawaida, njia panda hutumiwa na waganga zaidi kuliko wachawi. Hata hivyo, mandhari hii ikitumiwa na wachawi huchukua sura ya mauaji. Kwa mfano, katika riwaya ya *Mirathi ya Hatari*, Gusto na kundi lake wanakutana njia panda ili kumuangamiza mjomba wake, Kapedzile. Hivyo, mandhari hii kwa wachawi hutumiwa kuendeleza itikadi za kuuana ama kulipizana visasi.

Kwa upande mwingine, matukio ya kichawi hufanyika nyakati za usiku zaidi. Vitendo vya kichawi hutumia mbinu na ishara mbalimbali. Kwa mfano, wapo wanaotumia umbo halisi na viwiliwili vyao katika kuwadhuru wahanga. Wachawi wengine hutumia wanyama, ndege na wadudu kama nyuki, majini, nyoka ili kuangamiza pale tu wanapogusana. Uchunguzi unaonesha kuwa wapo wachawi wanaowadhoofisha wahanga polepole hadi vifo vyao. Aidha, wapo wanaonyofoa kucha, kung'oa nywele au kuathiri kiwiliwili cha mhanga. Vilevile, wapo wanaoangamiza mtu wakati wa mazungumzo au kwa kuwatazama kwa jicho ovu. Wachawi wa mazingaombwe wanaweza kumgeuza mtu kuwa mnyama au ndege kadiri wapendavyo. Katika riwaya ya *Bwana Myombekere na Bibi Bugonoka* kuna mikasa anuai inayoashiria namna wachawi wanavyotenda kazi zao. Mwandishi anaonesha namna Namwero na mkewe wanavyohofia kuangamizwa na wachawi waliokuja kuwachezea usiku. Mwandishi anasema:

... Wakati wa majogoo kuwika wakasikia tena mabundi yakilia pale mujini katika ugo wa mti wa mjini, pale yakapaza sauti zao mbaya na matisho hivi: wuu! wuu!... Nkwazi akamuzuua: “Usiende nje bwana wee, kama una masikio ya kuambiwa. Wewe ni nani wa kuthubutu kupambana na wachawi...” Namwero na mke wake wakashangaa na kusema: “Ee! kweli naam! Walozi wamekuja hapa usiku wa leo kucheza mchezo wao wa kichawi... Kumbe! matendo yote yalitendeka usiku ni mazingaombwe ya wachawi! Usiku wa leo wameleta kwetu mchezo wao wa kichawi kutaka kutuletea maovu na kutuua... Kweli ndiyo maana maungo yetu yamevunjikavunjika kama kwamba hatuna mifupa...” (uk. 380-381).

Katika mazungumzo haya, Namwero na mkewe wanashauriana wasitoke nje kwa kuwa watapigwa makofi ya wachawi yaitwayo *emburubundu*. Inaonekana kuwa uchawi wa mazingaombwe ni ule ambao wachawi huwatendea vibaya watu nyakati za usiku kwa kuwabaka, kuwachezea sehemu mbalimbali za miili na mbwembwe nyingine. Katika muktadha huo, yawezekana wachawi hawa hawakukusudia kuwaangamiza. Namwero wala mkewe bali mjukuu wao Ntulanalwo. Hivyo, Ntulanalwo alitakiwa kutibiwa mapema ili kuishusha homa aliyokuwa nayo (uk. 383). Kushadidia hoja hii, Mbiti (2011a) anadai kuwa uchawi huu hujitokeza mahali pengi barani Afrika. Kwa mfano, huko Papua New Guinea, mila za kijadi haziwaruhusu wanawake wenye watoto wachanga kutoka nje usiku kwa hofu ya kudhuriwa.

Kama tulivyosema awali, wachawi hutumia ishara mbalimbali zinazodhihirisha uchawi wao. Katika jamii za Kiafrika, mapembe na mabufuu

ya ng'ombe hutundikwa juu ya miti na kuwekwa maeneo mahususi. Aidha, nguvu za uchawi huwekwa katika vinywaji au vyakula vilichanganywa na madawa yaliyofumbatwa na hatimaye kusababisha vifo vya ghafla. Wakati mwingine hirizi huning'inizwa katika majengo ya wafanyabiashara au katika maandishi na michoro maalumu iliyochagizwa nguvu za uchawi. Kwa kuzingatia imani hii, mkoba wa uchawi¹ na mazindiko huwa ni malighafi za fani hii. Inaaminiwa kuwa huko Njombe kuna uchawi uitwao *litego* na *malimilo*. Kwamba, nguvu za *litego* humuangamiza mhanga pamoja na ukoo wake, wakati katika *malimilo* mhanga hutolewa kafara ili mchawi apate mazao mengi.

2.2 Tofauti ya Mganga na Mchawi katika Dhima zao

Kwa kawaida, jukumu la mganga wa jadi ni kupokea mteja, kubaini chanzo cha tatizo lake na kumpa dawa. Kwa minajili hii, mganga atatoa dawa zitokanazo na mizizi, majani, magome, matunda, mbegu, madini, mifupa, ungaunga, vimiminika, mayai, wadudu na vifaa² vingine. Katika riwaya ya *Bwana Myombekere na Bibi Bugonoka*, uganga umetumika katika jitihada za kuponya tatizo la uzazi. Kwa mfano, Myombekere na mkewe wanaamua kwenda kupiga ramli kwa mganga (*Omufumu*) maarufu aitwaye Kibuguma ili kupata ufumbuzi kwa kuwa jitihada za uzazi zilififishwa na wachawi. Mwandishi anasema:

...Alipofika kwa mganga, akamkuta anashughulika kuwapa watu dawa: wenye ukoma, wenye kifafa, wenye wazimu, wapigisha ramli, na wengine walikuwa wanapewa dawa za kunywa na kunawa mradi wapate afya, wenye homa kali, wenye safura, na waliokuja kupewa dawa ya uzazi, na walipewa hirizi za kuepuka au kuvunja nguvu za pepo mbaya au uchawi...walikuwa wengi sana... (uk. 151-152).

Madawa ya jadi na hirizi vinaonekana kumsadia Bugonoka kwani anapata mafanikio kiuzazi, na hasa baada ya kutibu mchango tumboni uitwao *enzoka y'ihuzi*³. Katika kupambana na ugonjwa huo, mganga anampatia Bugonoka hirizi ili kujikinga na wachawi na hatari zinazodhaniwa kutokana na mikosi.

¹Mkoba wa uchawi ni mfuko au begi maalumu la mchawi. Mkoba huu una tunguri, usinga, kioo, nywele, kucha, mchanga uliokusanywa kwenye nyayo za watu na kadhalika (Kitogo, 2009). Inaaminika kuwa kila mwaka wachawi hulazimika kwenda kwa mizimu mikuu kwa nia ya kuzindua upya nguvu za sihiri zilizoanza kufifia.

²Baadhi ya vifaa vya uganga vinahitaji fasili kwa kifupi. Kwa mfano, *ndengu* ni mafuta ya nyama ya mtu; *mkaliawanga* ni dawa za tiba za kuondoa nuksi; *matumbawe* ni mawe mororoya baharini; *mahepe* ni ngoma ichezwayo usiku na wachawi; *jini nyoka* ni jini anayefanana na nyoka; hutumika kama mzimu; *simbi* ni gome la mdudu mdogo wa bahari, na *ndurere* ni pembe ya mnyama ambayo hupulizwa kuashiria jambo (taz. Kitogo, 2009).

³Ni michango ya kufisha mayai ya kizazi kilicho tumboni mwa wanamke na mchango wa kuharibu kichwa kichanga na ubongo wa mimba.

Hirizi huepusha vifo, pepo wabaya, kulogwa, radi, wanyama hatari na kadhalika. Aidha, hirizi humwezesha anayeimiliki kutekeleza maazimio yake kama vile ufanisi katika kilimo, uvuvi, biashara na ndoa. Zaidi ya waganga, inaaminika kuwa hirizi hutumiwa na makundi mengine ya kijamii ili kupata ulinzi dhidi ya waovu. Makundi hayo ni wachawi, mashehe, mapadre, madaktari, manabii, watabiri na wanafamilia.

Jukumu jingine ya mganga ni kufanya uchunguzi wa magonjwa yasiyofahamika. Katika riwaya ya *Kurwa na Doto*, waganga wanafanikiwa kumtibu Kurwa anayepatwa na ugonjwa usiofahamika. Kurwa anaogua ugonjwa huo, kutokana na fikra nzito baada ya kumpoteza baharini mpenzi wake Vumbwe wakati wa sherehe za Mwaka-kogwa. Kutokana na msongo wa mawazo, tumaini la pekee la Kurwa lilikuwa kupata msaada kutoka kwa mganga wa jadi. Mwandishi anafafanua:

... waganga waliitwa kumputia Kurwa. Kila mmoja alikuwa akila riziki yake. Mwishowe alifanya shauri ya kumpungia pepo ya mwamvua. Kurwa alitiwa nyunguni na akapigiwa ngoma muda wa siku saba. Siku ya saba alitolewa na kaniki zake, na mafundi wamevaa malemba na mabushti na wamechukua michapo. Siku hiyo ndiyo siku ya kupewa ng'ombe pepo. Saa zilipowadia ng'ombe alitolewa na mwele kupandishwa na kucheza naye. Tena ngoma ilisimama na fundi kupiga taire, akatayaganya kuwaita majini na kumwongoa mwele ambaye alipandishwa juu ya kiriri. Mwele alitoa salaam akataja jina lake kuwa ni 'kaini wa mtoboa maini wa jini la bahari'. Hapo mama yake mzazi alianguka na kumzaa mwenyewe. Mwari aliokotwa kwa ada na uganga ukeshu... (uk. 28-29).

Katika tukio hilo, nguvu za kichawi zinamteka Vumbwe na kumpotezea baharini, ambako mkondo wa maji unamsukuma hadi nchi ya Udebulini. Kurwa anasimulia tukio hili huku akilia, na kudai kwamba amemwona mtu dhalimu akimteka Vumbwe na kukimbia naye baharini. Jitihada za Kurwa kumwokoa mchumba wake kupitia waganga zinagonga mwamba. Riwaya hii inaonesha pambano kati ya nguvu za kichawi na nguvu za kiganga, hali inayomfanya Vumbwe kupotelea Udebulini. Hata hivyo, Vumbwe anaibuka upya baada ya kupita miaka mingi.

Upigaji ramli ni dhima nyingine inayofanywa na waganga. Katika riwaya teule, mwandishi anabainisha kuwa mambo ya kichawi hufunuliwa kwa uganga. Kwa mfano, katika riwaya ya *Mirathi ya Hatari*, kifo cha Mzee Kazembe kinamfanya mkewe mama Gusto aende kuchunguza kwa mganga. Huko, mama Gusto anaambiwa na mganga mama Tumwene kuwa kifo cha mumewe hakikutoka kwa mapenzi ya Mungu bali ni michezo ya binadamu wanaofurahi kuwaona watu wengine wanafariki. Mama Gusto anasema:

... Mwanangu leo asubuhi nilikwenda kwa mama Tumwene kuulizia kifo cha baba yako, uganga unasema kifo chake kimetokea si kwa mapenzi ya Mungu, ila kwa michezo ya binadamu wafaidio kuwaona watu wakifa! Vilevile, imesemwa mchezo haukwishia kwa marehemu. Wengine wetu watamfuata hivi karibuni!... (uk. 28).

Maaguzi ya mganga yanamtia hasira Gusto na kumfanya aingie rasmi katika ulimwengu wa wachawi, ulimwengu unaotisha kutokana na vita vya sihiri na kulipizana visasi. Hivyo, Gusto analianza pambano la kisihiri kati yake na Mzee Malipula, pambano linalofananishwa na vita kati ya mwana na baba. Kwa upande mwingine, Mama Gusto anatoa tahadhari kwa Gusto anapojaribu kupambana na nguvu za kichawi za Malipula na Kapedzile, anasema:

... Mwanangu wee, dunia ina mengi! Mtu yupo radhi kuwatoa ndugu zake kwa ajili ya fedha! Si mwingine ni mjomba'ko Kapedzile akishirikiana na mwenziye Malipula! Sababu yake ni nini? Eti wapate lile shamba la Mkomazi. Ekari chache tu za ardhi kwao zimezidi thamani ya maisha ya mtu!... Hata wakiachiwa shamba hawataishia hapo. Wanachotaka ni maisha ya Nyamidze, Gusto na Nandi... (uk. 28).

Dondoo hili linaonesha namna uchawi unavyotumika kufifisha jitihada za maendeleo ya jamii. Katika riwaya ya *Bwana Myombekere na Bibi Bugonoka*, mwandishi anaonesha kuwa licha ya jitihada mbalimbali za waganga, bibi vizee wawili wachawi wanafanya majaribio ya kumuua ndugu yao Myombekere kwa kutumia mazingaombwe. Mwandishi anasema:

...kulipopambazuka ndipo jamaa zake wakaja. Walipomkuta mgonjwa wao hana nguvu wala havezi kujimudu, hapo hawakuweza kuvumilia kumtazama tu mgonjwa wao kwa macho, ila walitwaa mtama wakautoa katika kibuyu kidogo kwenda kwa mganga kupiga ramli, wapate sababu hasa iliyomletea Myombekere ugonjwa huo... mganga aliwafunulia siri wazi ya kama mgonjwa wao alipigwa vibaya na wachawi, kwa wakati ule alipokuwa migombani, na watu wale waliompiga kwa mazingaombwe ya uchawi walikuwa wanawake vizee wawili, na jinsi mgonjwa wao huyo hataweza kupona kabisa kwa sababu wanawake vizee wale wamemua kabisa... (uk. 538-539).

Dondoo hili linathibitisha kuwapo kwa mapambano kati ya waganga na wachawi. Katika riwaya hizi teule, upigaji ramli ni tukio muhimu la kiontolojia linalosadia kupata chanzo, athari za majanga na namna ya kuyanusu maisha. Kwa sababu hii, ramli humtahadharisha mtu kukabiliana na matukio yaliyotokea na kufanya jitihada za kujiokoa. Wazo hili linaturejesha katika fikra

za Tempels (1959) aliyedai kuwa katika jamii za Kiafrika nguvu-hai hupatikana kwa watu maalumu, waganga wakiwamo.

Katika jamii ya Wakerewe lipo kundi la waganga wenye dhima na mamlaka ya kuomba mvua yaani *Omugimba*. Mwandishi wa riwaya ya *Bwana Myombekere na Bibi Bugonoka* anafafanua kwamba Myombekere akiwa njiani kwenda kwa wakwe zake kuomba radhi kwa mara ya pili ili arejeshewe mkewe alikutana na nguvu ya *Omugimba*. Mganga huyu alikutwa amezongwa na shughuli ya kutengeneza mvua kwa kutumia vyombo viitwavyo *ebigemero* yaani vyungu vya dawa na mawe meupe (uk. 41). Akiwa hapo njiani, Myombekere anaduwa kwa muda kujionea *Omugimba* anayeongea na mbingu ili mbingu hizo zishushe mvua. Mwandishi anasema:

...wakati huo wakaona wanaangaziwa na umeme: myee!
Ukafuatiwa upesi na muungurumo uliotoa sauti kubwa ya kutisha
kama hivi: WAGINGIRI! Wenyewe wote: chini! WALIGITHI!.
Hata mtengenezaji mvua mwenyewe wakati akishughulika
kutengeneza dawa yake katika *bigemero* vyake, kumbe ule umeme
wa nguvu ulipoanza: myee! na yeye pia alikupuliwa pale penye
bigemero vyake... Waliporudiwa na fahamu, ndipo kila mmoja
akajitambua kuwa yuko chini mchangani. Myombekere alishangaa...
si ndiye mwanaume huyu, aliyekuwa anaamrisha mbingu na kujidai!
Sasa na yeye anafanana na sisi *abasuma* (maana yake watu tu
wasiojua mambo ya mvua, au wasiona kago yake, wala chale za
kuzuia umeme na radi...) (uk. 41)

Kufuatia tukio hili, Myombekere alipotoka nje na kuangaza macho yake katika zizi la ng'ombe akaona umeme na radi vimepiga na kuwaua ng'ombe wake watatu (uk. 42). Hii inathibitisha kuwa katika jamii za Kiafrika wapo watu maalumu wenye kumiliki nguvu-hai na kuleta mafanikio kwa jamii inayozunguka. Hii ni sawa na kusema, baadhi ya watu kama *Omugimba* hutumia nguvu-hai za uganga "kuumba neno" linaloweza kumzidi aliyeliumba neno hilo. Kiontolojia, nguvu-hai ndiyo msingi wa vitu vyote duniani, na chimbuko la nguvu hiyo ni Mungu mwenyewe (Tempels, 1959).

Aidha, waganga wana dhima ya kuanzisha vyama vya waganga wa jadi vyenye lengo la kutetea ustawi wa fani yao. Katika riwaya ya *Bwana Myombekere na Bibi Bugonoka*, nguvu ya chama cha waganga inadhihirika wakati wa kifo cha Bulihwali. Katika siku hiyo, Bulihwali alizikwa kwa heshima katika sherehe iliyohudhuriwa na watu wengi wakiwamo waganga, wajukuu na vilembwe. Sambamba na hilo, chama cha waganga wa kike 'abafumukazi' kilibeba jukumu lake kwa kumtambikia na kukamilisha ada na gharama za mazishi. Mwandishi anafafanua:

... juu ya kaburi lake, walichezeapo mchezo uitwao kwa Kikerebe, *lwakaleza*, kwa sababu alikuwa na chama cha *abafumukazi*, maana yake aliyeingizwa katika chama cha waganga wa kike, na mapembe ya kutambika ya mnyama huyo aitwaye enkorongo... (uk. 591)

Dondoo hili linathibitisha kuwa wanawake wazee ni kundi muhimu linalojipambanua kushikilia imani za uganga na uchawi, kama inavyojitokeza kwa *abafumukazi* wa Ukerewe. Kuwapo kwa vyama vya uganga husaidia kutoa mafunzo na kurahisha utoaji wa tiba. Uchunguzi wetu unaonesha kuwa katika baadhi ya hospitali nchini, waganga wa jadi hufanya kazi sambamba na madaktari wa hospitali ili kuendeleza utafiti wa dawa za asili.

Kwa upande mwingine, uchawi hutazamwa kama janga linalotisha na kuhatarisha maisha ya wazee, walemavu wa ngozi (albino) na watoto. Katika riwaya ya *Mirathi ya Hatari*, Mzee Malipula amesawiriwa kama mchawi anayewaangamiza Bi. Nandi na Nyamidze (Mama Gusto) kwa radi ya moto ili kuumiza nafsi ya Gusto. Katika kulipiza kisasi, Gusto anasaidiwa na Mzee Mavengi kutafuta ushindi wa vita vya sihiri kwa kumlipua Malipula kwa moto. Mwandishi anasimulia:

... Mzee Mavengi alikuwa ameshika pembe na mkono wake wa kulia ulikuwa na mgwisho mweusi...ni usiku mgumu, na tupiganavyo ni vita vya bahati nasibu. Mzee Mavengi alimsogelea Malipula akafanya ishara kadhaa kwa pembe lake huku anasema maneno mageni. Akanijongeza karibu, nikamwuliza (Malipula) kwa umbembe, “Je, unawakumbuka Dina? unakumbuka kuwa ulimchoma kwa moto wa radi? Je unawakumbuka mama na Nandi uliowateketeza kwa moto wa radi siku chache zilizopita? Unaikumbuka furaha uliyokuwa nayo ulipowasikia wakilia kwa uchungu?...sipendi kukupotezea hata chembe ya maisha yako lakini wengi mno wamekufa kwa sababu yako. Kwa yakini duniani patakuwa mahali pema zaidi utakapoondoka. Mungu atakurehemu!” Nikiyasema maneno hayo niliisukuma ile taa mezani ikaanguka mvunguni mwa kitanda, mafuta yaliyomwagika yakaanza kuwaka na ukawa moto mkubwa...nyuma yangu mzee Mavengi naye akasema “sote hatima yetu ni hiyo hiyo moja. Malipula! Hatuna pa kwenda twapiga duara. Lakini naamini wakati mwingine utakumbuka kuwa tayari daima. Kwa heri, Malipula! Mahoka wakupokee vyema kuzimu!” (uk. 77-78).

Dondoo hili linaonesha kuwa maisha ya mwanadamu yanatokana na ujaala wa nguvu zilizomuumba. Kwa sababu hii, mwanadamu angepaswa kuthamini nguvu iliyomuumba. Wajibu wa mwanadamu si kupoteza maisha bali kuyalinda ili yasikutwe na umauti hadi wakati wake. Hii ndiyo sababu hata wagonjwa hufanya kila jitihada za kuepusha kifo vya mapema. Kwa mantiki hii,

wanadamu wanapaswa kuzitawala nguvu-hai za uchawi na uganga zitumike kwa manufaa na sio kujiweka katika masumbuko.

Tofauti na uganga, fani ya uchawi ni amali iliyojaa vitisho, uharibifu na mradi wa kujichumia utajiri. Katika riwaya ya *Mirathi ya Hatari* tunaelezwa namna mapango yalivyotumika kuhifadhi amali zao za kichawi. Wachawi hao hutumia mafuvu kama zindiko la kuongezea mafanikio yao kiuchumi na/ama kujilinda na maadui. Kwa mtazamo chanya, uchawi hutumika kulinda himaya zao za kichawi zisishambuliwe na kundi jingine la wachawi. Kama tulivyosema hapo nyuma, matokeo ya upigaji ramli huwafanya wachawi kuleta upatanifu wa familia, vijiji na miji. Katika hatua hii, wanajamii huishi na majirani kwa tahadhari na kutumia sihiri kwa umakini ili kuepuka athari za kulipizana visasi. Kwa sababu hizi, jamii husika inaweza kujizuia kufanya makosa kama wizi, ufedhuli, uhalifu na kuwashambulia majirani. Kwa imani hii, uchawi unaweza kuwa ni tukio la kujenga na kuimarisha uhusiano mwema kati yao na serikali za vijiji na miji. Mapambano haya huwafanya watuhumiwa wa uchawi kutafakari upya, kujutia nafsi zao na kubadili mfumo wa maisha. Hatua hii huturudisha kwenye uduara wa maisha kwani katika mchakato huu, kila mchawi huwaza ya mbele na kurudi nyuma huku akitafuta sababu na visingizio vya kumshambulia mwenzake. Hali hii humtia hofu mchawi, na hatimaye anaweza kuamua kuacha kabisa (taz. Mung'ong'o, 1977: 79-80). Hivyo, tunaweza kusema wachawi wanaweza wasiwe watu wabaya wakati wote kwani wachawi hufanya sihiri kwa wakati na kwa sababu maalumu.

2.3 Tofauti katika Viwango cha Nguvu-hai

Viwango vya nguvu-hai hutofautisha fani ya uganga na uchawi. Nguvu-hai ni elementi ya msingi miongoni mwa Waafrika yenye dhima la kulinda uhai wa mtu dhidi ya uharibifu. Kwa kawaida, mchawi huogopwa kwa kuwa ana nguvu-hai zinazoweza kuondosha uhai wa mtu. Katika riwaya ya *Mirathi ya Hatari*, wahasika wanaotajwa kumiliki nguvu za kiuchawi ni Mzee Malipula, Madoda, Mavengi na Bi. Mvyele. Kundi hili linaonea fahari uchawi huo kwani uchawi huwasaidia kujiamini na kuuhodhi ulimwengu.

Vilevile, wachawi wa mapangoni wanatumia nguvu-hai kumshinikiza Gusto atoe kafara ya damu yaani *kipongo*. Hatimaye, Kapedzile anatolewa sadaka ya kuuawa katika njia panda ya Mkomazi (uk. 21 na 31). Hali hii inaibua “volcano ya hasira” kutoka kwa rafiki wa marehemu hasa Malipula. Kufuatia tukio hili, Gusto analazimishwa na Malipula kwenda Malawi kwa mganga Chikanga kunyolewa uchawi. Huyu ni mganga mwenye nguvu-hai za kuondosha uchawi. Gusto anahofia kwenda huko kwa kuwa angejulikana kama mchawi aliyeshiriki kumuua mjomba wake, Kapedzile. Kujulikana kwa uchawi wa Gusto, kungelifanya kundi la mapangoni linaloongozwa na Mzee Mavengi

liwe hatarini. Akifafanua nguvu-hai za Chikanga, Malipula anamwambia Gusto:

...Usijidai kusikitika, wewe mwana wa Ibilisi! Ibilisi asiyechelewa kuondoa uhai hata mzazi wake! Kataa, mbwa wee, kama wewe na wenziyo hamkukutana jana usiku mkamwua Kapedzile kule njiapanda ya Mkomazi. Kataa mbwa wee! Ole wako! Baba yako amekuharibu!... Sauti yake na macho yake mekundu kama ya mchawi yalinifanya nisisimke damu! ...Lakini haya mauaji ya Kapedzile si lazima tumngoje Mungu... Njia iliyo bora ni kwenda kwa Chikanga. Yeye amejaliwa kipawa cha kujua yupi mchawi na yupi si mchawi. Huko ndiko haki hasa juu ya jambo hili iliko!...(uk. 44-45)

Dondoo hili linaonesha namna mganga Chikanga alivyo na nguvu-hai kubwa zaidi kuliko wachawi wa mapangoni. Pamoja na kuwa mchawi ni mtu mwenye nguvu-hai za kuangamiza, bado mganga anaonekana kuwa na nguvu-hai kubwa zaidi. Hii ni kwa sababu mganga ana nguvu-hai za kuondosha athari za kichawi. Hata katika mazingira ya kawaida, mtu alikirogwa na mchawi, humwendea mganga ili kutengua uchawi huo.

2.4 Tofauti ya Miiko ya Uchawi na Uganga

Uchawi ni fani maalumu ambayo kwa miongo mingi imekuwa taaluma fiche na yenye usiri mkubwa ikilinganishwa na uganga. Ulimwengu wa wachawi hauhusiani na uhalisi au kile tunachokiona tu kwa macho au kukitazama kwa jicho la puruzai. Kuutambua ulimwengu huo sharti uzingatie kaida na miiko yake. Katika riwaya ya *Mirathi ya Hatari*, Mzee Mavengi anamsimika Gusto kuwa mchawi kwa kiapo cha uaminifu na miiko ya utunzaji siri. Huku ameshikilia pembe jeusi la ng'ombe lililofungiwa shanga nyekundu na nyeupe kishinani, Gusto anaapa kwa kuzingatia miiko ya wazee wa mapangoni:

Kiapo kwa Kibena

*...Nye misoha gya vakuhu
Nye vasehe yemwalongwe
Nye vayangu yetulilumwi
Mpulihe! Mpulihe nene
Yendihwilapagila pahuta
Sindilalonga! Sindilalonga,
Nambi huhodza hela,
Idza apa dza baha!
Wona ndilemwa ulu hadatu!
Ihipemb'ihini hinyanyage...!
(uk. 16-17)*

Tafsiri katika Kiswahili

Enyi mahoka na mababu
Enyi wazee mliotangulia
Enyi wenzangu tulio pamoja
Mnisikilize! mnisikilize
Ninaapa kwamba
Sitasema! sitasema,
Wala kuwaza lolote,
Mambo ya hapa ni hapa tu!
Nishindwe mara tatu,
Pembe hili linichome moto!

Kiapo hiki kinaandamana na kafara la *kipongo*, madawa, chale, hirizi, kunywa ulanzi na kula nyama iliyokaushwa. Kuwapo kwa kiapo hiki na miiko mingine kunadhihirisha kutamalaki kwa falsafa ya kijadi miongoni mwa Waafrika.

Aidha, mafanikio ya utekelezaji wa masuala haya huwa ni siri ya kati ya wanaokula kiapo na wenye mamlaka za kichawi. Mzee Mavengi anamwambia Gusto:

“... mafuvu yana kazi yake tofauti.” Mavengi alinieleza. “Hilo hapo ni kwa ajili ya *malimilo*. Baba yako aliweza kupata mavuno mengi na bora kutokana na madawa aliyofanzia fuvu hilo. Sikuyaelewa maneno yake nikamdadisi kwa mashaka kama inawezekanaje fuvu kuwa na uhusiano wowote na shamba?. “Usiwe mtafiti, mdogo wangu,” alinjibu kama mtu asiyependa kuulizwaulizwa sana. “Kazi hii ni elimu iliyofichika. Utaielewa tu baada ya kufunzwa kwa muda mrefu...” (uk. 19).

Ukichunguza dondoo hili, utabaini kuwa ufahamu wetu wa kiontolojia unatakiwa kuvuka mipaka ya maono ya jicho, vinginevyo ufahamu wa masuala kama haya unabaki kuwa masimulizi ya kinjozi. Kinyume na fani ya uchawi, miiko ya uganga iko wazi zaidi kwa kuwa uganga unaweza kufunzwa kwa uwazi katika vyo maalumu. Kufafanua wazo hili, Mbiti (2011a: 167) anadai kuwa katika jamii ya *Azande*, mwanafunzi wa uganga anaweza kutumia hata miaka kumi kujifunza uganga. Aidha, uganga unaweza kurithishwa kutoka kwa wazazi, mizimu au wahenga. Watu wengine huoteshwa madawa ya uganga kupitia ndoto zao.

2.5 Tofauti katika Ufantasia na Kaida nyingine za Kiontolojia

Uchawi ni fani inayotumia zaidi mbinu za ufantasia na uhalisiamazingaombwe kuliko fani ya uganga. Kwa kawaida, ufantasia hujumuisha uziada uliopindukia, mseto wa vitu, mwingiliano visa, kuyumbishwa kwa uthabiti wa wahusika kiasi cha kumchanganya msomaji katika kufuta mipaka kati ya dhana, vitu na hali (taz. Senkoro, 2007; Walibora, 2010). Kwa mtazamo wa jumla, wachawi hutumia mbinu nyingi za kifantasia. Kama tulivyosema katika 2.1 hapo juu, wachawi wanaweza kutembea juu ya maji, kujibadili kuwa ng’ombe, nyoka, mzimu, mti wa *mrumba* au *mpingo*. Katika riwaya ya *Mirathi ya Hatari*, Mzee Kazembe anadhihirisha ufantasia huo anapotumia sihiri na pembe kama chombo cha usafiri na kumpeleka popote aendapo. Kwa mtazamo huo, uchawi ni amali inayoweza kumsaidia mtu kusafiri umbali mrefu kwa kutumia pembe na mgwisho mweusi. Mzee Mavengi anamwambia Gusto:

... basi hili baba yako (Kazembe) alitumia kama ndege Ulaya akiwamo kazini. Ndani ya pembe hili mna dawa ambayo mwenyewe alipoisemea maneno fulani aliweza kulipanda akapaa nalo angani... (uk. 19).

Kama ilivyoelezwa katika dondoo hili, wachawi hutumia pembe na nyungo kama vyombo vya usafiri. Hata hivyo, uchunguzi zaidi unahitajika kujua namna kani zinazomsaidia mchawi kutumia zana hizo. Hata hivyo, mbinu hizi ni nadra kusikika katika utendaji wa waganga.

Katika riwaya ya *Kurwa na Doto*, tukio la Doto kudonolewa na joka jeusi hadi kifo limejaa ufantasia mwingi. Mwandishi anadai kuwa baada ya kuachwa na mumewe Faki, Doto anarudishwa kwa wazazi wake Unguja bila ya Faki kutaja siku ya kumrejeshwa mkewe. Siku chache Doto akiwa na marafiki zake wa zamani anashawishiwa kwenda shamba la mbali kuwinda. Katika mazingira yasiyo ya kawaida, Doto anashambuliwa na joka na vijoka; pamoja na jitihada za kumsaidia kiuganga bado anapoteza maisha yake. Kimsingi, tukio hili linatufanya kutathmini athari za uchawi na uganga katika jamii zetu. Mwandishi anasema:

... Doto na wanawake wengine walikaa chini ya mti mmoja mkubwa, wanapunga upepo, lilianguka jumba kubwa kama la ndege. Doto akalifuata. Alipokuwa anainama kuliokota, joka jeusi lilimrukia juu ya kichwa na kumdonga, na ndani ya jumba hilo vilitoka vijoka vidogo vidogo vikampamba mwili mzima... Joka hili na wanawe liliuawa papo hapo na jamaa walio karibu. Kasi na uzito wa joka kutoka mtini zilimwangusha na kumtoa fahamu Doto. Baada ya kupiga ukelele wa hofu na maumivu alizimia...wawili watatu walipiga mbio kwenda kuwaita mafundi wanaojua dawa na sumu ya nyoka. Mafundi walipokuja sumu ilikwishamtokea mwilini na alikuwa katika hali nyingine. Mafundi waliingia ugangani na kujaribu kumtibu na kutoa madawa ya kunywa na kupaka... (uk. 34)

Katika dondoo hili, joka jeusi limetumika kama ishara ya wachawi au mizimu iliyodhamiria kumuangamiza Doto kutokana na ubaya wa tabia zake. Tabia hizo ni pamoja na kumdhulumu dada yake kwa kumchukulia mpenzi wake Faki. Pili, dhuhaka za Doto dhidi ya mumewe Faki kwa kugeuza nyumba kuwa danguro. Ni dhahiri kuwa Doto alihitaji adhabu fulani (ijapokuwa si kifo) kwa kutojitunza na kutothamini ndoa. Kwa sababu hizi, mizimu hawakupendezwa na tabia hizi na wakamuangamiza. Kwa upande mwingine, waganga walijaribu kupambana kuokoa mgojwa bila ya mafanikio. Hii ni sawa na kusema kushindwa kwa nguvu-hai za uganga dhidi ya nguvu-hai za kichawi kunasababisha kifo cha Doto.

2.6 Tofauti za Kiuainishaji

Ipo tofauti kati ya makundi ya waganga na wachawi. Hata hivyo, kigezo cha utendaji na dhima zao kinatusaidia kurahisisha mgawanyo huo. Pamoja na mwingiliano wake, data yetu inaonesha kuna makundi mengi ya waganga ikilinganishwa na makundi ya wachawi. Makala haya yanatambua kuwapo kwa makundi kumi na moja (11) ya waganga na makundi mawili (2) ya wachawi, kama ifuatavyo:

2.6.1 Makundi ya Waganga wa Jadi

2.6.1.1 Waganga wa Mizizi

Waganga hawa hutibu maradhi mbalimbali kwa kutumia dawa za miti shamba. Dawa hizi hutokana na mizizi, magome na majani ya miti. Kwa kawaida, waganga hawa hushinda porini wakichimba dawa kwa kuzingatia aina, harufu ya dawa na tajiriba za kiganga. Mizizi hiyo huchemshwa kwa muda ulioainishwa, maji yaliyochemshwa na mizizi, magome au majani hutumika kama dawa ya kunywa. Wakati mwingine dawa hizi hukaushwa, hupondwa na kusagwa ili kupata unga. Unga huo ni dawa ya kuchanja, kuogeshwa au kupaka kwenye vidonda, michubuko na sehemu zenye maumivu. Dawa za aina hii huwa na ladha tofauti; nyingine zina uchungu, ukakasi, ugwadu na wakati mwingine huwasha. Kwa mfano, katika riwaya ya *Bwana Myombekere na Bibi Bugonoka*, Kibuguma amesawiriwa kama mganga anayetibu wagonjwa mbalimbali na kutoa dawa zikiwamo za mizizi (uk.152).

2.6.1.2 Waganga wa Kafara

Waganga wa makafara huponya wagonjwa wenye maradhi tofautitofauti. Kundi hili hujumuisha waganga wenye imani kuhusu wahenga, mizimu na miungu ya jadi. Waganga wa namna hii huwataka wateja kutoa sadaka ya kafara ya vitu kama mayai au wanyama kama vile kondoo, mbuzi na sungura au ndege kama kuku, njiwa na kanga. Falsafa ya kutoa kafara ni kutoa shukrani kwa kufanikisha tiba au kadhia inayomkabili mteja. Kadhia hizi huwa ni maafa, maradhi, balaa, laana au mikosi inayosumbua wanajamii. Kwa mfano, katika riwaya ya *Kurwa na Doto*, waganga wa makafara wamesawiriwa wakimtibu Kurwa kwa kutumia kila aina ya dawa. (uk. 40, 48). Kadhalika, katika riwaya ya *Mirathi ya Hatari*, Gusto anamtoa kafara *kipongo* mjomba wake Kapedzile ili kukamilisha urithi wa uchawi.

2.6.1.3 Waganga wa Mazinguo

Kundi hili hujipambanua zaidi maeneo ya Pwani. Neno “mazinguo” ama “kuzinguliwa” lina maana ya kuoshwa, kusafishwa au kuombewa kwa nia ya kutoa taka za zamani na kuwa kiumbe mpya. Aghalabu, uganga huu huambatana na kisomo cha Kurani au Biblia ambapo mgonjwa huhitaji

msamaha kutoka kwa Mwenyezi Mungu ili amwepushe na balaa au madhara. Mazinguo mengi hutumia dawa maalumu iliyochanganywa na mazao ya chakula kama ngano, mchele, mtama, mahindi na nafaka nyinginezo. Aidha, kuna matumizi ya mafusho ya kawaida yatumiayo ubani, dhukra, mashtaka, udi na ambari (taz. Sengo, 1995: 39). Jambo la kuzingatia ni kuwa dawa zitumiwazo na waganga hawa hutokana na mchanganyiko wa nafaka kadhaa.

2.6.1.4 Waganga wa Makombe

Kundi hili linaitwa elimu ya makombe kwa sababu hutumia maandishi yaliyoandikwa katika makombe mfano wa sahani. Humo huandikwa majina ya majini makubwa kama *Ruhani, Shamhariri, Kinani, Ghilani, Mkusuri, Kitimiri* na mengine mengi (taz. Sengo, khj). Katika mabango yao, kundi hili la waganga husifika katika kushawishi wateja kumiliki majini, kupata fedha za masharifu, kujiunga na “Freemasonry,” kupata mali kwa haraka, kurudisha ndoa kwa siku tatu, “chuma ulete” na kadhalika.

2.6.1.5 Waganga wa Hirizi

Hirizi ni kifaa kinachomkinga mwanadamu dhidi ya shambulio, ugonjwa au hatari. Bado haifahamiki kama hirizi ina nguvu za kudhuru adui. Wakati mwingine hirizi hutambulika kama kago, zindiko, pagao, sihiri, uganga wa kuvaa mwilini, ndumba, mburuga, dunga, ulozi, uwanga, uramali, fingo na kadhalika (Wa Mutiso, 2012). Kwa kawaida hirizi hutengenezwa kutokana na mizizi, mbegu, vito vya mawe au madini, marijani, matumbawe, majani, michoro ya medali, sarafu, vifaa vya ukumbusho, vijisanamu viungo na maumbo ya wanadamu, mimea na hata wanyama. Sengo (1995: 39) anadai kuwa, hirizi kwa maana ya kinga ni pamoja na dua, sura, aya ya kinga, kombe la kunywa, dawa ya kula utotoni, dawa ya kula mama mjamzito, kipande cha mti au cha ngozi, kucha, nywele na kadhalika. Kwa kawaida, hirizi hufungamanishwa katika karatasi au kamba ya ngozi kwa kuzingatia utaratibu wa majina ya majini yanayonuizwa. Hirizi hizi huning'inizwa shingoni, mabegani, mikononi, kwapani, miguuni na viuoni kama zivaliwavyo shanga. Kwa mfano, katika riwaya ya *Mirathi ya Hatari*, Gusto anatumia hirizi ili kufaulu mitihani na hata kujikinga na mahasimu wake, akina Malipula. Pia, katika riwaya ya *Bwana Myombekere na Bibi Bugonoka* tunamwona mganga Kibuguma akishughulika na kutibu wagonjwa na kuwakinga kwa hirizi (uk. 154).

2.6.1.6 Waganga wa Mashetani

Uganga wa mashetani pia unatambuliwa kama uganga wa pepo, pungwa, kitanga au dogori. Huu ni uganga wenye visa na vituko vingi. Waganga wa mashetani huruka hewani kama ndege wenye mbawa na wengine huruka na

makaa ya moto (taz. 2.1 na 2.5 hapo juu). Wagonjwa nao hutakiwa kunywa damu mbichi kama sehemu ya kinywaji. Hili ni kundi la waganga wenye uwezo mkubwa wa kuelewa lugha mbalimbali za mashetani na majini. Ili kufanikisha utendaji kazi, tiba yao huhitaji damu za watu, wanyama, ndege na pete. Mahitaji mengine ni vilemba, majohari, majuba na maleba maalumu ya kiganga. Katika tiba hii, mnyama huchinjwa na damu yake huchanganywa na dawa maalumu ambayo mgonjwa hufukiziwa ama kunyweshwa. Kwa mfano, katika riwaya ya *Kurwa na Doto*, tunawaona waganga wakimputia Kurwa baada ya kuugua ugonjwa aliporukwa na ufahamu baada ya mchumba wake Vumbwe kupotelea majini (kur. 28-29).

2.6.1.7 Waganga wa Utabiri

Waganga wa utabiri wakati mwingine huitwa waganga wa ramli. Hili ni kundi linalohusisha wanajimu na stadi wa ramli kulingana na shida ya mgonjwa. Waganga wa kundi hili huonesha uwezo wa elimu ghaibu na ubingwa wao wa kutongoa na kubashiri matatizo ya wagojwa kwa kuzingatia chanzo, tiba na namna ya kupambana na mahasimu wake. Pia, wanaweza kuyakumbuka mambo kadhaa yaliyowahi kumtokea mgonjwa miongo mingi na anakuwa kama vile anayaona kwa macho yake. Waganga hawa huweza kutabiri hali ya hewa, vifo, ukame, mafuriko na majanga mengine. Kwa mfano, katika riwaya ya *Mirathi ya Hatari* mganga Mama Tumwene aliagua kuwa kifo cha Mzee Mvengi kilifanywa na walimwengu wabaya wasioitakia mema familia hiyo. Kadhalika, katika riwaya ya *Bwana Myombekere na Bibi Bugonoka*, Kibuguma alifanya ramli na kujua ugonjwa unaomsumbua Bugonoka kuwa ni michango ya tumboni (uk. 154). Pamoja na kukubalika kwao, baadhi ya waganga wa kundi hili, hupigwa vita na viongozi wa dini na serikali nchini kwa kuendesha ramli chonganishi.

2.6.1.8 Waganga wa Kisomo

Kundi hili la waganga limeshamiri katika eneo la Pwani. Katika kutimiza uponyaji, mganga ama Sheikh hutumia kisomo cha aya maalumu katika Kurani huku akijielekeza Kibra. Uganga huu unashabihiana na uganga wa mazinguo, tofauti ni kuwa waganga wa visomo hujikita katika utumizi wa kisomo cha Kurani. Hivyo, waganga hawa hutumia aya za Kurani kufanya maombi maalumu ili kuponya wagonjwa. Pia, ilielezwa na watoa taarifa kuwa wapo baadhi ya waganga ambao humhudumia mteja kwa kutumia aya ya Kurani iliyomwagiwa maji. Aidha, mgonjwa hushawishiwa kunywa maji hayo kwa imani kuwa maji yalichujwa kupita aya teule huwa na nguvu ya uponyaji. Kwa mfano, waganga wa Mwaka-kogwa hutumia Juzuu 30 za Kurani kukamilisha tiba yao.

2.6.1.9 Waganga wa Mvua

Hawa ni waganga maalumu wa kuomba au kutengeneza mvua. Katika jamii ya Wakerewe mganga wa mvua huitwa *Omugimba* au *Omwiga*. Katika riwaya ya *Bwana Myombekere na Bibi Bugonoka* mwandishi ameonesha namna Myombekere alivyomuona *Omugimba* akitumia miujiza na maneno ya uganga kuongea na miungu wateremshe mvua (uk. 41). Ufundi huo uliambatana na uvaaji wa vigozi vidogo vidogo vya wanyama. Myombekere anakiri kwamba matokeo ya uganga huu huwa ni kunyesha mvua kubwa yenye upepo mkali na miale. Hata hivyo, uchunguzi wetu ulibaini kuwa utendaji wa uganga wa mvua umefifia sana mahala pengi nchini.

2.6.1.10 Waganga wa Mimea/Tiba Asili

Waganga wa kundi hili hutibu wanadamu kwa kutumia dawa zenye asili ya mimea. Hizi ni dawa zinazoaminika kutokuwa na madhara kwa wanadamu. Licha ya kutibu wanadamu, waganga hawa hutibu wanyama, ndege na hata mazao ya shambani. Katika riwaya ya *Bwana Myombekere na Bibi Bugonoka* tumeoneshwa kuibuka kwa baa kubwa la nyuni (ndege) waitwao *ensole* na *enzeli*. Ndege hawa walishambulia mtama na kuwalazimisha wakulima kuamka asubuhi kuamia ndege licha ya baridi kali na mvua kubwa. Janga hili linawalazimu wanaume kumwendea Jumbe wao amfuate mganga Kahwerera aje kuzindika na kufanya uganga shambani na hatimaye kuwatokomeza ndege hao (uk. 258-272).

2.6.1.11 Waganga-walozi

Kundi hili linajumuisha waganga wenye sura mbili, tabia ya wema na ubaya. Kundi hili huponya na kuloga kwa nyakati tofauti (taz. Saffari, 1993; Jangu, 2012). Hii ina maana kuwa mtaalamu huyu anaweza kuwa mganga au mchawi kulingana na mahitaji ya wateja. Kwa mfano, katika riwaya ya *Mirathi ya Hatari*, mganga Chikanga kutoka Malawi, anasawiriwa kama mganga anayeponya au kuangamiza (uk. 45). Hata hivyo, sifa ya kuloga inavuma zaidi kuliko ile ya kuponya. Wapo wanaosema hili ni kundi la waharibifu kwani hutumia sayansi ya jadi katika kuangamiza. Ni chanzo cha matatizo mengi katika jamii. Kwa maelezo haya, Kenyatta (1966) anashadidia kuwa katika jamii ya Gikuyu, mara nyingi mambo ya uganga, uchawi na hata ibada huenda pamoja, na wakati mwingine ni vigumu kuyatenganisha.

2.6.2 Makundi ya Waganga wa Jadi

2.6.2.1 Uchawi wa Kuloga

Kundi hili hufanya uchawi kwa kuangamiza au kuua watu. Uchunguzi ulibaini kuwa kundi hili linaweza kuangamiza hata mtu aliye mbali kwa kutumia jini/pepo, nyoka, mijusi, mamba, kenge, kundi la nyuki au popo. Pia, hutumia mbinu nyingi kama kudhuru kwa kutumia jicho baya, radi, ajali na manuizo mengine. Kwa mfano, katika riwaya ya *Mirathi ya Hatari*, mjomba Kapedzile anauawa kwa kutolewa kafara, Dina anauawa kwa radi ya moto na Mzee Malipula anauawa kwa kunuiza dawa maalumu na hatimaye kuishiwa nguvu. Kadhalika, tunaona Mama Gusto na Nandi wanauawa kwa nguvu za madawa na nyumba yao kuunguzwa kwa moto. Wapo wachawi ambao hutumia dawa maalumu katika kuangamiza kama matumizi ya unga uliohifadhiwa katika mifuko maalumu. Aghalabu, chembechembe za dawa hizo zimpatapo mtu humfanya kupata kizunguzungu kikali, macho hutiwa upofu na ubongo huwa butu. Kwa mfano, katika riwaya ya *Mirathi ya Hatari*, uchawi huu unatumiwa na mzee Malipula alipomuangamiza Gusto kwa kutumia unga mweupe uliokuwamo ndani ya kijichupa (uk. 47).

2.6.2.2 Uchawi wa Mazingaombwe

Huu ni ufundi wa kutumia dawa ili kugeuza hali fulani na kuyaona masuala kadhaa kinyume cha uhalisi. Dhima kuu ya uchawi huu ni kuwahadaa watu. Kwa kutumia nguvu za miujiza, kundi hili hutumia ulaghai, hila na mbinu nyingine kama kutembea juu ya maji, moto na hata juu ya miiba. Uchunguzi wetu umebaini kuwa wakati mwingine huwageuza watu kuwa paka, nyoka, mijusi, mbwa, simba na kadhalika. Katika riwaya ya *Bwana Myombekere na Bibi Bugonoka*, jaribio kama hili linafanywa wakati kundi la wachawi linataka kumwangamiza Ntulanalwo akiwa kwa babu yake Namwero (uk. 381). Tabia nyingine ya uchawi huu ni kuwachezea misukule sehemu mbalimbali za miili, na kufanya ngono na wake au waume za watu. Aidha, kundi hili huwatumikisha misukule katika shughuli mbalimbali za kiuchumi kwa faida kubwa (taz. Mbogo, 2008).

Kimsingi, idadi tofauti ya makundi ya waganga na wachawi yanabainisha mpaka mwingine wa fani hizi. Licha ya kuonesha mpaka wa taaluma hizi, utafiti wetu umebaini kuwa fani hizi zinakabiliwa na changamoto zinazoshabihiana. Baadhi ya changamoto zinazobainika kutoka riwaya teule ni vifo vya watoto na wazee, uzazi, umaskini, husuda, usaliti na kulipizana visasi. Baadhi ya waganga ama wachawi hujikuta wanyonge kisaikolojia na kukosa uhuru kwani wanawindwa na serikali za vijiji vinayobadilika kulingana na maendeleo ya miji, elimu, sayansi na teknolojia.

3.0 Hitimisho

Makala haya yamebainisha mpaka wa uchawi na uganga, dhana ambazo huenda sambamba katika tafiti nyingi. Hivyo, makala haya yamebaini kuwa mpaka bayana kati ya mganga na mchawi hujikita katika utendaji, dhima, viwango vya nguvu-hai, miiko, nafasi ya ufantasia na makundi ya fani hizo. Kadhalika, mifano kutoka riwaya teule inabainisha kuwa fani za uganga na uchawi zinaweza kuwa na athari hasi na chanya kulingana na lengo, matumizi na ufungamani wake na jamii teule. Licha ya kuonesha mpaka wa taaluma hizi, makala haya yamebaini kuwa fani hizi zinakabiliwa na changamoto zinazoshabihiana. Fani hizi zinanasibishwa kwa vifo, husuda, usaliti na kulipizana visasi. Baadhi ya waganga na wachawi hujikuta maskini na wanyonge kisaikolojia kwa kukosa uhuru kwani wanawindwa na serikali za miji, vijiji na watu wanaowatumu.

Marejeleo

- Farsy, M. S. (1960). *Kurwa na Doto: Maelezo ya Makazi katika Kijiji cha Unguja*. Nairobi: Kenya Literature Bureau.
- Jangu, M. H (2012). "Healing Environmental Harms. Social Change and Sukuma Traditional Medicine in Tanzania's Extractive Frontier." Unpublished Ph.D Dissertation. University of Michigan.
- Kitereza, A. (1980). *Bwana Myombekere na Bibi Bugonoka: Ntulanalwo na Bulihwali*. Juzuu 1 & 2, Dar es Salaam: Tanzania Publishing House.
- Kitogo, S. A. (2009). *Kija, Chungu cha Mwana Mwari wa Giningi*. Dar es Salaam: TUKI.
- Mbiti, J. (2011b). *African Religion and Philosophy*. Nairobi: Heinemann Educational Books Ltd.
- Mbogo, E. (2008). *Ngoma ya Ng'wanamalundi*. Dar es Salaam: Nyambari Nyangwine Publishers.
- Mesaki, S. (1993). "Witchcraft and Witch-killings in Tanzania." Ph.D Dissertation, University of Minnesota.
- Mulokozi, M. M. (1990). "Kitereza: The Man and His Work," katika *Kiswahili*, TUKI, Dar es Salaam. Kur. 68-79.
- Mung'ong'o, C. (1984). *Mirathi ya Hatari*. Dar es Salaam: Tanzania Publishing House.
- Saffari, A. J. (1993), "Uchawi katika Riwaya za Kiswahili," katika *Fasihi, Uandishi na Uchapishaji*, Dar es Salaam, Dar es Salaam University Press. Kur 155-169.
- Sengo, T. Y. S. (1995). "Itikadi katika Jamii za Kiswahili," katika *Lugha, Utamaduni na Fasihi*, Dar es Salaam: TUKI, Kur. 79-87.

- Senkoro, F. E. M. K. (2007). "Uhalisiamazingaombwe katika Fasihi ya Kiswahili: Istilahi Mpya, Mtindo Mkongwe." Katika *Kioo cha Lugha*. Idara ya Kiswahili, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam, kur. 1-12.
- Tempels, P. (1959). *Bantu Philosophy*. Paris: Presence Africaine.
- Walibora, K.W. (2010). "Uhalisia na Uhalisiamazingaombwe: Mshabaha kati ya *Dunia yao* na *The Tin Drum*." Katika *Swahili Forum* 17, p. 143-157.
- Wa Mutiso, K (2012). "Motifu ya Hirizi katika Ushairi wa Kiswahili" katika *Mulika*, Juzuu Na. 31, Taasisi ya Taaluma za Kiswahili, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam, uk 115-135.